

“לא לישון לעולם”

פורסם בבלוג “מבקר חופשי”, 2011

זה אחד הרומנים הטובים שקראתי בשנים האחרונות. מכונה תכליתית, שיטתית, יעילה וחסרת רחמים כפי שהנו, פעמים רבות, הרומן (כז'אנר) במיטבו; מכונה משומנת שתכליתה, במקרה הזה, להטריד את הנפש, להקניטה (ועל כך מיד). הרומן ראה אור בהולנד ב־1966, מחברו הוא וילם פרדריק הרמנס (1921-1995). הרומן מוכר במולדתו (ולא רק שם) כיצירת מופת מובהקת של הספרות ההולנדית המודרנית ותורגם כעת לעברית בידי רן הכהן. חשבו שאתם הולנדים ואתם קוראים פתאום את “זכרון דברים” או “התגנבות יחידים”. לא שמעתם מימיכם על הסופרים הישראליים שכתבו אותם, אבל פתאום נתקלתם בספרות במיטבה. כך הרגשתי בקריאת הרומן הגדול הזה (אם כי, למרבה הגאווה ולטעמי, הדוגמאות הישראליות מעט, אמנם רק מעט, טובות יותר).³

הרומן מסופר בגוף ראשון מפי אלפרד איסנדרוף, דוקטורנט צעיר לגיאולוגיה (הרמנס אף היה גיאולוג), שנשלח מהולנד על ידי הפרופסור שלו למשימת מחקר בצפון נורווגיה, משימה חסרת שחר, כך יתברר די מהר. אביו של אלפרד, שמת בדמי ימיו, היה ביולוג ומותו בא עליו בזמן מסע במשלחת מדעית. האם גורלו של אלפרד יהיה כגורל אביו?

זהו, אם כן, קודם כול, רומן מסע. ההתקדמות ליעד, ההרפתקאות בדרך וביעד עצמו, שמתוארות כאן בריאליזם דקדקני וכמעט פקידותי או מדעי, מעניקות לרומן את שלד העלילה שעל גביו, כמו על גבי מזחלת שלג, הרומן מחליק למרחקים.

אבל “על מה” הספר? מדוע הוא “יצירת מופת”?

3 מכיוון שבניגוד למחצית הראשונה של המאה ה־20, הקאנון הספרותי של המחצית השנייה של המאה ה־20 (שנופל, עם זאת, בהרבה מזה של עידן פרוסט, ג'ויס, מוסיל, קפקא וכדומה) נידון הרבה פחות, אולי ימצאו הקוראים תועלת בהצגת “החמישייה הפותחת” שלי של הרומנים בתקופה הזו, הכוללת את: “מחברת הזהב” של דוריס לסינג, “בית למר ביוואז” של ו.ס. נאיפול, “מתנת המבולדט” של סול בלו ו”התגנבות יחידים” ו”זכרון דברים” המוכרים לנו.

האם בגלל התובנות והשיחות הפילוסופיות המאלפות שיש בו? למשל, אלו הנוגעות למדע המודרני? "מהו המדע? המדע הוא ניסיון הענקים של הרוח האנושית להיחלץ מהברידות הקוסמית באמצעות ההבנה!" (עמ' 14), אומר פרופסור נורווגי חצי סנילי לאלפרד. היחס של הרומן לציטוט הוא אירוני, אבל לא אירוניה שמערערת את המשפט הזה לחלוטין. יותר אירוניה מהרהרת מאשר מערערת.

יש כאן כמה קרעי הרהורים מאלפים ואף מצמררים על עתידו של המדע ושל המין האנושי בעקבותיו. הנה דוגמה, ביחס למדענים ולמדע: "אנחנו אנשים אומללים מאוד", אומר ארנה [מהשותפים למסע לצפון הרחוק]. 'המדע ייעשה אנונימי יותר ויותר. הוא יחדל לספק כבוד ותהילה. המלומדים יטבעו בתגליות שלהם עצמם. יום אחד הטבע כולו יהיה ידוע, אבל באנשים שעשו אותו כזה לא יתעניין אף אחד' (עמ' 192).

והנה תובנה נוספת ביחס למדע ולמדענים: "אולי קרוב היום", אומר קוויגסטד [שותף נוסף למסע], 'שיהיה אפשר לבנות מחשבים אינטליגנטיים יותר מהמוח האנושי, אפילו מהמוח של המלומדים הכי גדולים. למחשבים כאלה יהיה אפשר לתת הוראה לתכנן מחשבים אינטליגנטיים עוד יותר. ברגע שנמצא מחשב שיכול להמציא בעיות כל כך קשות שלא ייתכן שיעלו בשום מוח אנושי – וכשיהיו לנו מחשבים נוספים שיוכלו לפתור בעיות כאלה – יקיץ הקץ על המדע". וזה עתיד קודר למין האנושי בכלל: "המון כישרונות ישארו ללא שימוש. איזו מחשבה! לחשוב: יש לי כישרון, אבל כל מה שאפשר לעשות בעזרתו כבר נעשה. כבר מזמן יש מכונה שהכישרון שלה הרבה יותר גדול" (עמ' 191).

ואולי הרומן יוצא דופן בגלל ההמחשה שהוא נותן למה שפרויד כינה "הנרקסיזם של ההבדלים הקטנים", נטייתם של לאומים קרובים מאוד זה לזה מבחינה גיאוגרפית ותרבותית לחוש שנאה עזה זה לזה? הרי כשמדברים על ההבדל בין אזורנו וסכסוכו לאזורים אחרים בעולם, מביאים כדוגמה הפוכה לחלוטין לנו את סקנדינביה. "פה זה לא סקנדינביה", נוהגים לומר. לכן משעשע לראות את האיבה שמתגלה כאן בין הולנדים לנוורווגים ובכלל את העיסוק בלאומיות הנורווגית וההולנדית שמובלע ברומן (כולל תיאור רגשי הנחיתות שהנורווגיים חשים כלפי ארצות "העולם הגדול", בריטניה, צרפת וארצות הברית). העימות בין הגיאולוגים, בין פרופסור נורווגי לסטודנט הולנדי, למשל, נסוב כאן על היותה של הולנד ארץ מישורית ללא הרים ראויים לשמם וראויים למחקרו של גאולוג רציני.... כך הפרופסור הנורווגי על ההולנדים: "אדוני! אני אומר לך, כשעם שלם מתמחה במשך מאות שנים במגורים על פיסת אדמה ששייכת

בעצם לדגים, בתוך שטח שלמעשה לא נברא בשביל בני אדם – עם הזמן עם כזה מוכרח להחזיק בפילוסופיה מיוחדת שכבר אין בה שום דבר אנושי! פילוסופיה שמבוססת אך ורק על שימור עצמי. השקפת עולם שנועדה רק למנוע את תחושת הרטיבות! איך יכול להיות תוקף כללי לפילוסופיה כזאת? מה יהיה על השאלות הגדולות במקרה הזה? (עמ' 17). ואילו ארנה, חברו הנורווגי למסע של אלפרד שהוזכר, מדבר על רגשי הנחיתות הנורווגים ועל הצורך המשפיל לדבר אנגלית, כי נורווגית דוברים רק ארבעה מיליון אנשים: "הרי מי שלא מדבר בשפת האם שלו נדחק למטה ואין דרך חזרה. למה בעמים שעברו קולוניזציה, כמו כושים, אינדיאנים וכולי, דבק דימוי ילדותי? כי הכריחו אותם לדבר אל האדונים שלהם בשפות שהם לא שלטו בהן" (עמ' 79).

והנה דוגמה לתובנה היסטורית-פילוסופית כללית (שאוּלִי בה נעוצה גדולתו של הרומן?). בקטע מרתק טוען אלפרד כי יש "שלושה שלבים בתולדות האדם". השלב הראשון הוא שלב טרום-המראה, כשהאדם לא זיהה את דמותו במראה, כמו שבעלי חיים אינם מזהים את דמותם. אחר כך בא שלב הנרקיס, שלב המראה. עד כאן גם לאקאן יסכים (אגב, ספרו המרכזי של לאקאן ראה אור באותה שנה בדיוק בה ראה אור רומן זה, 1966). אך לפי אלפרד-הרמנס, ישנו שלב שלישי והוא מתחיל בהמצאת הצילום. המצאת הצילום יוצרת בקע בין האדם לבין תמונתו. "כמה פעמים קורה שתמונת פספורט שלנו מוצאת חן בעינינו כמו דמותנו במראה? לעתים רחוקות ביותר!" הצילום גילה לאדם "שעל פי רוב אינך אתה עצמך, אינך סימטרי לעצמך, אלא שבחלק הארי של חייך אתה מתגלם בכמה התגלמויות משונות שהיית מסיר מעצמך כל אחריות עליהן אילו רק יכולת". כך מתחיל עידן "הפקפוק בעצמי, שהיה נדיר למדי קודם לכן" ו"גואה עד כדי ייאוש" (עמ' 39).

ואולי התובנות הארס-פואטיות הפזורות ברומן הן המעניינות כאן במיוחד? הנה תובנה על מלאכת הרומן והיחס בינה לבין עולם העבודה; על הצורך שרומנים יכילו גם את עולם העבודה, החשוב מעין כמוהו, כמובן, ועל הקושי שלהם לעשות כן: "שכבת הקרקע העליונה מורכבת משברים צהובים של אבן מסוג צפחתי. חובכן שאינו יודע מה פירוש הדבר, יצטרך לברר או לקבל זאת כעובדה. אחת הסיבות שרוב ספרי הקריאה עוסקים באותם נושאים היא דאגתם של המחברים שכל קורא יבין במה מדובר. שומר נפשו ירחק ממונחים מקצועיים. קטגוריות שלמות של עיסוקים ומקצועות אינן מתוארות אף פעם ברומן, מפני שללא מונחים מקצועיים אין אפשרות לתאר את המציאות" (עמ' 177).

עושר התוכנות הזה, שהוצג לעיל בחלקו, תורם, כמוכן, לגדולתו של הרומן. אבל, לטעמי, הוא אינו המוקד של גדולתו. המוקד הוא אחר.

הספר הזה הוא על מועקת הקיום הלא־טראגית. על אותם רגעים מבוזבזים, מציקים, משעממים, חסרי שחר, אבסורדיים, שהנם חלק בלתי נפרד מחיינו ולפעמים חלק ניכר מהם. עשרות העמודים הראשונים של הרומן מוקדשים, למשל, לניסיונו המתסכל של הגיבור להשיג תצלומי אוויר של מחוז המחקר שלו. ספק בגין כוונת מכוון זדונית (שמצדה נובעת ספק משוביניזם נורווגי אנטי־הולנדי, ספק מתכנות ויצרי נקם אקדמיים), ספק בגין מקרה ביש, לא מצליח אלפרד להשיג את אותם תצלומים. התוצאה המעט קומית מזכירה את קפקא, אך על אף שקפקא אף הוא קומי, כאן התחושה של הקורא (בעקבות תחושותיו של אלפרד) היא טורדנית ומרתחה, בצד היותה קומית, ולא קלאסטרופובית ומכבידה על הנשימה, כמו אצל קפקא. ולא בגלל קוצר כישורו של הרמנס, אלא בגלל שהוא מבקש לתאר דבר מה אחר מאשר קפקא: את מטופשותו ומייגעו של הקיום ולא את חוסר פשרו ונודאותו הגורלית.

המטפורות הגדולות של הרומן דנן לסבל הטורדני אך הלא מכלה והלא טראגי (במלוא מובן המילה) – הן חוסר השינה והיתושים. בצפון נורווגיה, בקיץ, השמש לא שוקעת. היקום נטול־הפסקה, נטול־ארגעה, נטול כיסא מפלט – נטול לילה. היערר הלילה מקשה על השינה. כפי שהיקום אינו נח, כך קיום האדם הפרטי חסר מרגוע. הגיבור מתקשה לישון. אך צפון נורווגיה בקיץ הוא לא רק אזור שבו השמש לא שוקעת. מסתבר שזהו אזור שודץ יתושים בכמויות אדירות. יותר מחוסר השינה, שנתן לרומן את שמו, תיאור הצקות היתושים ברומן הזה גורם סבל פיזי של ממש לקורא (וזה מחמאה לרומן!). איני זוכר איזשהו רומן שגרם לי תגובה פיזית שכזו למתואר בו.

כעת, היערר שינה והצקות יתושים אינם טרגדיות. אבל מה יותר אבסורדי, חסר שחר, מטופש, מקומם, מרתח, מיותר – מאי יכולת פשוטה להירדם. ומה מטריף, קודח, קטנוני, אכן גם מטופש להפליא ולכן מכעיס כל כך – כמו זמזום יתוש בלילה ועקיצתו.

הרמנס משתמש בשתי תופעות אלו באופן המיתמם ביותר שבנמצא, כלומר כחלק מהמרקם הריאליסטי לחלוטין של הרומן, כמטפורות רבות עוצמה לקיום האבסורדי. ושוב, אחת המעלות הגדולות של הרומן היא היותו רומן אקזיסטנציאליסטי על האבסורד שבקיום – אך בלי צורך ברציחות או התאבדויות או רגעי התוודעות מהממים. זה רומן על האבסורד המטופש. (ייאמר אגב אורחא:

הרי את האבסורד ניתן להוכיח גם מזוטות, למשל מעודפותה, אכן האבסורדית, של התשוקה שניתנה לנו מיד הטבע על פני יכולתנו למלאותה ולממשה בפועל).

הזכרתי קודם שהרומן גורם לקורא סבל פיזי כמעט. הרומן הזה מעניק ואריאציה חריפה ליחסים הסאדו־מזוכיסטיים שיש בין קורא של כמעט כל רומן לרומן עצמו. אלה, ברגיל, יחסי חודר־נחדר, שולט־נשלט, דיאלקטיים: הקורא מונע על ידי יצרי סקרנות וחשיפה, הוא רוצה לגלות יותר ויותר, להבין עוד ועוד, עד הסוף – לדעת. הקורא נמצא בשליטה. הוא זה שבורא את העולם המתואר בהבל רצונו; ברצותו יסגור את הספר וכל ארמונות הדמיון המרהיבים יהפכו ברגע לחורבות ופגרי מילים דר־ממדיות. אך הקורא גם נלכד בידי הרומן. הוא פתאום רוצה לשוב אליו. אף לא יכול בלעדיו. הוא לפתע חייב לדעת מה קורה הלאה. לא יכול להסתדר לבדו, ללא המראה שהרומן מציב למול חייו. הרומן מבטיח לגלות לו מי הוא. הקורא מאבד שליטה ופתאום מוצא עצמו לכוד בסבך עלילה ובחברת דמויות שהיו זרות עד לפני כמה רגעים. יחסי שולט־נשלט דר־כיווניים, מתחלפים, מתקיימים בין הקורא לבין הסופר.

אבל במקרה הספציפי הזה, כאמור, היחסים הסדיסטיים בין הקורא לרומן חריפים במיוחד ואינטימיים במיוחד. הרומן ממש מכאיב לקורא בתיאורים הטורדניים של המסע בצפון נורווגיה. אך בו בזמן הקורא חש גם הנאה סדיסטית מכך שהוא לא שם, שהסבל קורה לאחרים. אני מתאר כל זאת, את חלק מתהליך הקריאה כאן, בתיאור מנמיך, אני יודע. אבל אני רוצה להדגיש שוב שהיכולת לעורר רגשות חריפים כל כך היא חלק מהותי מסגולתו של הרומן הזה. ויחד עם זאת, הרומן הזה גם מצחיק ביותר בדיונו באבסורד של הקיום. מין הומור נואש, שחור או אף סוריאליסטי, מפוזר לאורכו. הנה, למשל, קטע דיאלוג בין אלפרד וחברו הגיאולוג הנורווגי, ארנה, הנסב אודות מחיצת אותם יתושים:

“יכול להיות שבעולם הבא ניענש על זה עונש כבד, ארנה אומר. 'כאילו שאנחנו לא נענשים מספיק בעולם הזה. איזה מין בריאה זאת, שמיליארדי יצורים יכולים לשרוד בה רק אם ימצצו את דמם של יצורים אחרים'” (עמ' 140).

בצד זה, בצד היותו רומן על העינוי הפשוט והלא טראגי שהחיים מזמנים לנו, ואם לגשת לנושא העיקרי של הרומן מזווית מעט שונה – זהו רומן על

נוירוטיות. המועקות של הגיבור שגורות ואינן נוראיות. זה לא "להיות או לא להיות". מתואר כאן אותו מעגל מחשבות נוירוטי-טורדני, שמוכר כמעט לכולנו ברמה כזו או אחרת, ברב או במעט. למשל, כשאלפרד מתחיל להרהר כך מדוע שלחו הפרופסור שלו לצפון הרחוק ומדוע מאידך גיסא לא הצליח להשיג את תצלומי האוויר: שליחתו מהולנד נעשתה בתום לב? היא נעשתה בזדוניות? ואם כן, הזדוניות מופנית כלפיו או כלפי מתחרייו האקדמיים של הפרופסור שלו? ומדוע לא ניתנו לו התצלומים? האם לקבל דברים כפשוטם, כלומר האם הפרופסור הנורווגי שאמור היה לתיתם לו פשוט סנילי וסבך ובלגן ביוורקרטיים מנעו ממנו להגיע לתצלומים? או שמא בכוונה הוכשל בכוונתו למוצאם? ואם בכוונה, מפני מה? הגיבור מציק לעצמו, כמו שכולנו מציקים לעצמנו ברמה כזו או אחרת. ועל זה (גם) הרומן. על הצקותינו לעצמנו.

הגיבור אף אינו מבין אנשים שאינם נוירוטיים: "ברנדל הוא בחור חביב שתמיד כל דבר מצחיק אותו, שאף פעם לא רב עם אף אחד ויש לו ראש שמחשבה פסימית לא עולה בו לעולם. אני לא מסוגל להבין אנשים כאלה, אבל אני מאמין שהם מאושרים. קצת כמו כלבים. חיי הכלבים. חיי כלב: ביטוי שפירושו אומללות. אבל רוב הכלבים אופטימיסטים" (עמ' 47).

עדיין בערוץ המחשבה הנוכחי, אולי ההגדרה של הרומן תהיה כזאת: זה אינו רומן דיכאוני, אלא חרדתי. ולכן הוא לא קודר מקדור ו"כבד", אלא מעביר תחושה טורדת של ספקות עצמיים וספקנות מערערים.

ואולי – נעשה ניסיון נוסף, אחרון בהחלט – הגדרה תמציתית של גדולת הרומן תהיה זו: בכיינות גאונית. יש איכות בכיינית מיוחדת לרומן הזה. הרומן הוא רומן יללני על הקיום המציק והמטופש והמייגע ועל האופי האנושי הנוירוטי המציק-לעצמו ומתיש-את-עצמו. יש כאן, ניתן לומר, ייצוג גאוני של קוטרויות. זה רומן של בכיינות גאונית.

הגיבור, למשל, מתאר בפירוט רב את תלאות הירידה במדרונות: "בירידה, הגוף מוטח בו עצמו עם כל צעד וצעד". והגיבור מפרט, באותה פקידותיות מדעית, מה קורה לגוף האומלל בירידה במדרון ועל נפלאות הברך הצריכה לשאת בעול. ומסיים במשפט הגאוני-קומי הבא: "ירידה. אתה רוצה להתקדם, אבל נאלץ לעשות זאת כאילו אינך רוצה" (עמ' 114).